

Wędrowiec lokalny. LGD „Ziemia Gotyku” zaprasza

Local Vagabond. LGD „Ziemia Gotyku” presents

Route #1 Wednesday

Chelmza
that is well-known
and full of mystery

Trasa I Środa

Chelmza
znana
i nieznaną

1

Tekst: Piotr Birecki

Tłumaczenie: Jakub Birecki

Zdjęcia: Marcin Seroczyński

Copyright by © Piotr Birecki i Marcin Seroczyński

MD.

machinadruku

ISBN 978-83-66209-37-4

Korekta: Paweł Jaroniak

Opracowanie graficzne: Beata Króliczak-Zajko

Skład: Mariusz Syguła

Druk: Machina Druku
www.machinadruku.pl

Wydawca: Machina Druku
ul. Szosa Bydgoska 50, 87-100 Toruń
tel. 56 651 97 81

Toruń 2020

Na zlecenie:

Towarzystwa Przyjaciół Chełmży

Zadanie pt „Lokalny wędrowiec” w ramach projektu grantowego „Promocja zasobów dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i historycznego obszaru Ziemi Gotyku” współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach poddziałania 19.2. „Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

**Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich:
Europa inwestująca w obszary wiejskie**

Introduction

Local Vagabond is the name of this mini-guidebook series prepared not only for all of the residents who wish to get to know the place they are living in but also for potential visitors. Nowadays almost every businessmen and businesswomen behind local and overlocal tourist attraction are almost fighting for hikers. They want to underline each and every tourist attraction which does provide entertainment for the tourist; in addition, it does also generate profit as businesses tend to do that. The area of Chelmza and 4 nearby municipalities (Gmina Chelmza, Gmina Lubianka, Gmina Papowo Biskupie) are trying hard to get the attention of tourist. They hope that people would come to visit the aforementioned places and be encouraged to stay a bit longer: sleep a couple of nights in an

Wstęp

Wędrowiec lokalny – tak nazwany został komplet miniprzewodników przygotowanych dla tych wszystkich, którzy chcą lepiej poznać miejsce, w którym mieszkają, i dla tych, którzy zechcą nas odwiedzić. O uwagę turysty walczą dziś niemal wszyscy prowadzący lokalne i ponadlokalne turystyczne interesy. Starają się uwypuklić każdą atrakcję przynoszącą nie tylko satysfakcję turystom, ale także konkretne zyski przedsiębiorcom. Obszar miasta Chełmży i czterech sąsiadujących z nią gmin: gminy Chełmża, gminy Lubianka, gminy Łysomice i gminy Papowo Biskupie też stara się o taką uwagę. Ma nadzieję, że uda im się przyciągnąć tych wszystkich, którzy zostaną na gościnnym obszarze LGD nieco dłużej, skorzystają z noclegów,

Route #1 Wednesday

excellent accommodation, see the local monuments and historical sites, relax with their relatives or friends. Members of Local Action Group (LAG), Towarzystwo Przyjaciół Chełmży and other associations and organizations are fully aware of the fact that they simply cannot compete directly with things such as Mona Lisa by Leonardo Da Vinci, Three Crowns in Pieniny Mountains or a beach in Ustka. Sea and mountains attract the stereotypical tourist who will gladly inform everybody about their activities, which include a walk along Krupówki or to the Morskie Oko Lake, using Facebook or other social media. However, places rich with local history

and located far away from all the noise created by tourism and popular destinations is what is able to draw people in.

zwiążą lokalne zabytki, aktywnie odpoczną z rodziną lub ze znajomymi. Członkowie Lokalnej Grupy Działania,

Towarzystwa Przyjaciół Chełmży oraz innych stowarzyszeń i organizacji zdają sobie sprawę, że nie mogą pokazać gościom „Mony Lisy” Leonarda da Vinci, szczytu Trzech Koron w Pieninach czy plaży w Ustce. Morze i góry przyciągają masowego turystę, który o kąpielni w morzu, o spacerze po Krupówkach albo do Morskiego Oka chętnie informuje znajomych na portalach społecznościowych. LGD i inni chcą pokazać zainteresowanym miejsce bogate w historię i dające możliwość odpoczynku od zgiełku generowanego przez przemysł turystyczny.

Can we have a similar experience with reaching the highest peak in Tatra Mountains, Rysy, when we visit Chelmza? That depends on the individual. Smaller towns and regions are surrounded by forests, enriched by lakes, vintage temples and palaces. The visit may not gain hundreds of likes on social media; however, it definitely will satisfy the visitor. LAG "Ziemia Gotyku" encourages you to spend some time here – near Torun, Bydgoszcz, and Grudziadz. You don't have to take a bike or a kayak with you; it is way easier to rent one once you arrive. It is entirely up to you if and how much active you want to be on your holiday. You can choose between walking, running, biking or even swimming. The physical activity can be

Czy odwiedzając Chelmzę i jej najbliższą okolicę, przeżyjemy to samo co na Rysach? To zależy od nas

samych. Mniejsze miejscowości i regiony otoczone lasami, z atrakcyjnymi jeziorami, ścieżkami rowerowymi, zabytkowymi kościołami i pałacami też mają sporo do zaoferowania. Pobyt w nich nie będzie może tak medialny, ale przyniesie gościom wiele satysfakcji, pozwoli poznać Polskę od zupełnie innej strony. LGD „Ziemia Gotyku” proponuje Państwu spędzenie czasu tu, niedaleko Torunia, Bydgoszczy i Grudziądza. Można zabrać ze sobą lub wypożyczyć na miejscu rowery oraz kajaki i spędzić kilka dni na sportowo, pływając, jeżdżąc rowerem, biegając czy intensywnie spacerując. Wysiętek fizyczny należy/można uzupełnić

Route #1 Wednesday

supplemented with mental activity which means using guidebooks and getting to know local landmarks. Further reading allows diving into the world of history, discovering the secrets of Teutonic knights, local nobility and their manors, history of the region during war and peace. "Ziemia Gotyku" can offer memories of the past that will be induced by sun, wind and water.

Chelmza can serve as a centre, a starting point from which we will travel to new places every day; The Local Vagabond has a collection of pre-determined paths that will certainly not disappoint you. You can arrive to the city using a variety of ways – a train, a bus or a car. The least one isn't exactly eco-friendly; nevertheless, it is worth considering when we have a lot of stuff to take and in addition e.g. bikes for the entire family. Water equipment – kayak – can be rented at the spot.

dawką wysiłku umysłowego, czytając przewodniki i poznając, także w sieci internetowej, lokalne zabytki. Dodatkowe lektury pozwolą zanurzyć się w świat historii, poznać Krzyżaków, lokalną szlachtę i ich majątki, dzieje regionu w czasach wojny i pokoju. „Ziemia Gotyku” ma bowiem do zaoferowania nie tylko pamięć o przeszłości, ale także wyprawy po słońce, wiatr i wodę oraz rodzące się z nich wspomnienia.

Chełmża może być centrum, z którego będziemy ruszać każdego dnia na zaproponowane w niniejszym *Wędrowcu* trasy. Do samego miasta można dotrzeć na wiele sposobów: pociągiem, autobusem lub samochodem. Ten ostatni środek transportu, choć ekologicznie nie-modny, warto wybrać wtedy, gdy mamy ze sobą więcej bagażu i na przykład rowery dla całej rodziny. Sprzęt wodny też można przywieźć ze sobą, ale kajaki łatwo wypożyczymy również na miejscu. W Interne-

Using the Internet, we can easily find accommodation in the city itself, on a camping or on the near agritourism farms. It is also possible to use camping in Zalesie and set out from there.

This guide offers an active holiday from Wednesday to Sunday. Naturally, you can stay much longer if you want to and visit more places or just relax on the local beaches. Chelmza is a peaceful town, time flies slowly; almost as in a Cittàslow town. The guide is arranged in a particular way which makes sure that the safety of tourists stays a #1 priority. Therefore, it is suggested that Wednesday should be devoted to discovering city Chelmza. Wednesday is the middle of the week – obviously, it is going to be busy and jammed. It is not ideal for us, as we want to include activities such as long walks, running and riding a bike using public roads, which are, fortunately, less busy.

cie odnajdziemy noclegi w samym mieście, w namiotach glampingowych lub w okolicznych gospodarstwach agroturystycznych. Można też skorzystać z kempingu w Zalesiu i stamtąd ruszać na swoje codzienne wyprawy.

Niniejszy przewodnik proponuje aktywny „długi weekend” trwający od środy do niedzieli. Można oczywiście zostać u nas na dłużej, włączając do planu pobytu także zwiedzanie innych miejsc i zabytkowych miast albo zwykłe leniuchowanie na lokalnych plażach. Chelmza to takie *Cittàslow*, w którym życie toczy się spokojnym rytmem. Układ przewodnika odpowiada naszej trosce o bezpieczeństwo gości, dlatego zaproponowano, aby w środę poznać samo miasto. Środa to środek tygodnia, więc na drogach jest spory ruch samochodowy, a my przecież planujemy bezpieczne spacerowanie, bieganie i jazdę

Route #1 Wednesday

Wednesday can be nicknamed *Chelmza that is well-known and full of mystery (Chełmża znana i nieznana)*. On Thursday go to Lubianka because Thursday is usually an active day. *Running through Lubianka (Gmina Lubianka biegiem)* can be a perfect opportunity to complete a half-marathon or even a bit more, running far from road using a paved path that is comfortable and relaxing. Friday marks the beginning of the weekend and therefore we suggest following a cycle track, *Two-wheeler Łysomice (Gmina Łysomice na dwa kółka)*. We will be using some roads in addition to cycle tracks. What is more, it is possible to relax on the beach of Kamionkowskie Lake. On Saturday, we suggest renting a kayak and using it to explore Jezioro Chelmżyńskie, a giant lake. There will be more tourists than the last day but, at least, it will be a bit safer. Sunday will be dedicated to nordic walking between

rowerem, do czego wykorzystamy – całe szczęście – mniej uczęszczane drogi publiczne.

Środę można spędzić pod hasłem *Chełmża znana i nieznana*. W czwartek pojechać do Lubianki, bo czwartek to też dzień wypełniony ruchem. *Gmina Lubianka biegiem* to okazja, by przebiec półmaraton albo nieco więcej z dala od dróg samochodowych, korzystając z komfortowej i cichej asfaltowej ścieżki biegowej. W piątek zaczyna się już weekend, więc proponujemy trasę rowerową *Gmina Łysomice na dwa kółka* biegnącą przez lokalne drogi i ścieżki rowerowe. W sobotę polecamy poznanie Jeziora Chełmżyńskiego w ramach trasy *Gmina Chełmża kajakiem*. Wprawdzie turystów będzie już nieco więcej niż w piątek, kiedy to naszą wycieczkę rowerową wzbogacimy o wypoczynek nad Jeziorem Kamionkowskim, ale będzie bezpieczniej. Nie-

two gothic, Teutonic churches; the journey will start in Papowo Biskupie. As a result, there will be noticeably less traffic, one will be able to hear birds sing – not the lawn mowers which will, thankfully, be placed in garages.

Depending on the chosen distance, we may end up with almost 100 km of road. You should be prepared accordingly – take something to eat and drink. It is also important to follow safety regulations and be sure to enjoy the view and culture instead of fighting for the best time. It is not a race. Each of the composed paths offers a challenge for the body and can be treated that way. It is something like a triathlon. Chelmza offers a delightful food, coffee, and sweets which will certainly make the physical and mental activity much more pleasant.

dziela zaś to nordic walking między dwoma gotyckimi zamkami krzyżackimi ze startem w gminie Papowo Biskupie. Ruch samochodowy będzie wyraźnie mniejszy, usłyszymy ptaki na ciekawej trasie spacerowej, a nie sobotnie kosiarki, które będą stały w tym czasie w garażach.

W zależności od wybranych odległości do pokonania będzie blisko 100 km, więc należy zaopatrzyć się w odpowiednią ilość jedzenia i picia, zachować zasady bezpieczeństwa na każdej z proponowanych tras oraz zadbać o to, by nie walczyć o jak najlepsze czasy, tylko cieszyć się krajobrazem i kulturą. Jednak każda z proponowanych tras to także wyzwanie sportowe, taki triathlon z plussem. Chelmza oferuje smaczne jedzenie, kawę, dobre ciasta, które umilą nam sportowy i intelektualny wysiłek.

Route #1 (Wednesday)

Chelmza that is well-known and full of mystery

This is the first part of *The Local Vagabond* guidebook which will definitely appeal to people who enjoy exercising their body and mind while sightseeing the area of LAG "Ziemia Gotyku". Immediately after arriving by bus or train, visitors will be able to start their adventure by visiting industrial monuments of the XIX century Chelmza: train station, sugar factory, imperial post office, school complex, and water

tower. We will get to know the existing and non-existing sacral monuments such as the Holy Trinity Church,

Trasa I Środa

Chelmża znana i nieznaną

To pierwsza część przewodnika *Wędrowiec lokalny*, który poprowadzi miłośników aktywności fizycznej i umysłowej po obszarze Lokalnej Grupy Działania „Ziemia Gotyku”. Po przyjeździe do miasta koleją lub autobusem będzie można już z dworca kolejowego ruszyć na trasę, która obejmie zabytki przemysłowe XIX-wiecznej Chelmży: dworzec kolejowy, cukrownię, cesarską pocztę, zespół szkół i wieżę ciśnieniową. Istniejące lub nieistniejące zabytki sakralne: kościół św. Trójcy, kościół

St Nicholas' Church, St George's Church, synagogue, Baptist house of prayer in addition to still existing and non-existing cemeteries, which we will explore while following the second path starting from the cathedral. Once the tour is finished, it is a good idea to relax by the lake or to visit a nearby restaurant which used to be a Baptist house of prayer. To sum up, there are two paths that you can choose: the path that will show you the sacral architecture and the path that will introduce you to the industrial architecture of the XIX and XX century. You can also take both of them but that will make your day a bit more tiresome. It all depends on what interests you the most and how much energy are you willing to spend.

Chelmza is a small, medieval town established in the 1251; however, reaching all of its sights may actually take some effort. We can

św. Mikołaja, kościół św. Jerzego, synagogę, dom modlitwy chrześcijan baptystów oraz istniejące oraz nieistniejące cmentarze poznamy z kolei, ruszając w drugą trasę, spod zabytkowej katedry. Po zakończeniu zwiedzania można skorzystać z wypoczynku nad jeziorem lub spożyć posiłek na przykład w restauracji będącej w przeszłości wspomnianym baptystycznym domem modlitwy. Podsumowując, proponujemy dwie trasy: szlak architektury sakralnej i szlak architektury „świeckiej” przełomu XIX i XX wieku, które można pokonać łącznie albo osobno w zależności od zainteresowań i potrzeb oraz własnych sił.

Chelmza to niewielkie średniowieczne – założone w 1251 roku – miasto, ale dotarcie do wszystkich atrakcji leżących na jej obszarze wymaga pewnego wysiłku. Pokonać możemy kilka dobrych kilometrów, bowiem idąc z dworca kolejowego, przy którym zatrzymują się także

Route #1 Wednesday

end up travelling a few kilometers on the first day alone. The path from the train station (which actually is next to the bus station) to the Zawisza tomb is just about 1.5 km long. As a result, *Chelmsza that is well-known and full mystery* may be a bit of a challenge at the start. You won't find any precise data considering how long the paths are and how much time they will take from you. These may vary depending on your choices. Therefore, instead of giving you the exact numbers (which is what you will often find in other guide-books), we encourage you to use your smartphone and Google maps (or some similar apps). You can enter any of the destination and the app will show you an actual estimate and update in real-time according to your decisions.

autobusy, do grobowca rodziny Zawiszów, pokonamy około 1,5 km. A gdy dodamy zwiedzanie wszystkich zabytkowych miejsc, to tych kilometrów będzie znacznie więcej. Tak więc *Chelmsza znana i nieznaną* to pierwsze wyzwanie. W tej części przewodnika nie będziemy podawali odległości do pokonania, bo te łatwo mogą ulec zmianie. Pozostałe poinformują nas o odległości lub o odległości i czasie, pozwalając orientacyjnie przekazać interesujące „techniczne” dane. Pokonanie dzisiejszej trasy wspomogą aplikacje telefoniczne pokazujące mapy i piesze trasy przejścia. Wystarczy „wbijać” sobie w smartfonie odpowiednie adresy.

Zaczynamy zwiedzanie miasta od terenu dworca kolejowego, który świeżo po wybudowaniu wyglądał tak jak na zdjęciu archiwalnym. Neogotycki **dworzec kolejowy** przy ulicy Dworcowej to miej-

The sightseeing of the city starts with visiting the train station which, when it was finished, looked exactly like the one on the archival photo. **The neo-gothic station** located at Dworcowa Street looks like a place where the time stopped. The station, platforms, sheds, pavement, railway buildings, and tower which used to fill steam locomotive with water are making the enthusiast's heart beat faster. The main station building used to have a restaurant (a long time ago trains stopped in Chelmsa for longer so that the passengers

sce, w którym zatrzymał się czas: perony, wiaty, bruk, budynki kolejowe i wieża do napełniania wodą zbiorników w parowozach – wszystko to, co przyprawia miłośników kolejnictwa o szybsze bicie serca. Budynek dworca wraz z restauracją (kiedyś pociągi zatrzymywały się w Chelmsy na dłużej, żeby pasażerowie mogli zjeść spokojnie posiłek) powstał w 1897 roku, a kolejne budynki, takie jak lokomotywownia czy mieszkania dla kolejarzy, wznoszono sukcesywnie jeszcze około 10 kolejnych lat.

could enjoy a meal during their travel) and was erected in the 1897. Other buildings such as depot, railroad workers' houses were being built during the next 10 years. Hundreds of thousands of travelers who used the services of Kolej Nadwiślanska (Nadwiślanska Railway) visited the train station. Additionally, the train station survived bombardment and transport of the best citizens of this land to camps. As in the past, nowadays, it also welcomes the finest guests.

Right next to the train station there is a giant **sugar factory** which has common history with the station itself. The factory has changed quite substantially – it now has three chimneys instead of two and it naturally didn't have two modern silos. The core of the sugar factory was finished at the turn of the XIX and XX century. Thanks to the fac-

Dworzec obsłużył setki tysięcy podróżnych, którzy korzystali z usług Kolei Nadwiślańskiej, widział bombardowanie i wywóz do obozów najlepszych obywateli tej ziemi, witał też wielu znamienitych gości.

Z dworcem kolejowym związana jest stojąca po sąsiedzku, nie-trudna do zauważenia **cukrownia**. Dziś już mocno zmieniona, „dwukominowa i dwusilosowa”, niegdyś z trzema kominami i bez nowoczesnych silosów. Cukrownia w swym głównym zrębie powstała w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, a dzięki niej Chełmża nie tylko zyskała połączenie kolejowe (do fabryki trzeba było dowozić buraki i wywozić wyprodukowany w niej cukier), ale również zaczęła rozwijać się pod względem infrastruktury. Wielu robotników sezonowych pracujących na terenie Prus przyjeżdżało w okresie kampanii

tory, Chelmza did not only gained railroad connection (beetroot and produced sugar had to be transported) but also increased the pace of its development. A lot of seasonal workers came to Chelmza from Prussia, worked here and then invested their salary into e.g. the construction of tenement houses. As a result, the city was expanding its borders gaining at least a couple of houses and shops with consecutive year. Dignified tenement houses replaced small storey houses standing along the streets laid out in the medieval times.

buraczanej do Chełmży, tu pracowało, a następnie razem inwestowało zarobione pieniądze w budowę kamienic czynszowych. W ten sposób miasto rosło, corocznie wzbogacając się o kilka nowych budynków mieszkalnych i sklepów. Okazałe kamienice zastępowały niewielkie piętrowe domy stojące wzdłuż wytyczonych jeszcze w średniowieczu ulic.

Historia cukrowni rozpoczęła się w 1880 roku od wzniesienia pierwszych budynków mieszkalnych przy dzisiejszej ulicy Bydgoskiej

Route #1 Wednesday

The history of the sugar factory begins in 1880 with constructing first residential buildings which stand along the contemporary Bydgoska Street and preparing the area for the investment. Two years later, even though the factory was not finished, the factory was already producing sugar – therefore the necessary parts for the production must have been already finished within these first two years. Following years were dedicated to finishing the essential buildings and assembling the factory equipment. Unfortunately, the fire in 1904 almost burned the entire “Zuckerfabrik” to the ground; however, it was quickly rebuilt and even expanded. For some time, people believed that this sugar factory was amongst the three biggest factories in Europe.

oraz przygotowania terenu pod całą inwestycję. Dwa lata później będący w budowie zakład ruszył, co wskazuje na to, że powstała już ta część fabryki, w której można było produkować cukier. Kolejne lata wykorzystano na ukończenie wszystkich niezbędnych budynków i montaż urządzeń fabrycznych. Niestety w 1904 roku pożar zniszczył niemal całą „Zuckerfabrik”, ale udało się ją szybko odbudować, a nawet rozbudować. Przez pewien czas uważano, że tutejsza cukrownia to jeden z trzech największych zakładów tego typu w całej Europie.

Cesarska, czyli dzisiejsza polska, **poczta** to budynek, który jest jednym z symboli przeszłości miasta, które po zaborach stało się miastem pruskim, najczęściej wymienianym pod średniowieczną nazwą Culmsee. Powstał w drugiej połowie XIX wieku. Ozdobił go napis „Kai-

The **(Imperial) post office** is a symbol of the city's past. After the partitions, Prussia gained control over the city and often was referred to by its medieval name, Culmsee. The post office itself was created in the second half of the XIX century and decorated with a sign which said "Kaiserliches Postamt" (Imperial Post Office). Similarly to many other neo-gothic post offices, this neo-gothic, storey, full of pinnacles building used to be a symbol of the Prussian statehood. Well-designed post offices can be found in the majority

serliches Postamt" (Cesarski Urząd Pocztowy). Ta neogotycka, ozdobiona pinaklami, piętrowa, wzniesiona z czerwonej cegły budowla tak jak inne neogotyckie gmachy tego typu była niegdyś symbolem niemieckiej państwowości. Ciekawie zaprojektowane placówki pocztowe z tego okresu odnajdziemy w większości miast Pomorza – najbliższe w Toruniu, Bydgoszczy i Chełmnie. Chełmyńska poczta do dziś jest miejscem, gdzie odbieramy paczki, płacimy rachunki, ale możemy także nadać „staroświeckie” listy i przesyłki.

of Pomerania's cities. The closest ones are located in Torun, Bydgoszcz, and Chelmno. The post office in Chelmza still functions – everyone can pick up and send a package, pay bills or even send the “old-fashioned” letters.

Water tower is one of the historical places of the 19th and 20th century clearly visible in the panorama of the city. The tower was erected on one of the highest places in the city and, as a result, could easily provide water to the new residential

Wieża ciśnień to jeden z zabytkowych obiektów przełomu XIX i XX wieku widoczny znakomicie w panoramie miasta. Wieża ta powstała w jednym z najwyższych punktów miasta po to, by dzięki zamontowanym w niej pompom i zbiornikom dostarczać wodę pitną do budowanych coraz liczniej nowych budynków mieszkalnych i przemysłowych. Wcześniej wodę czerpano z Jeziora Chełmżyńskiego oraz z kilku miejskich studni. Wraz z uprzemysłowieniem i rozwojem przestrzennym i mieszkaniowym miasta trzeba było pomyśleć o innym sposobie do-

and industrial buildings using its pipes and tanks. Before the tower was constructed, water was drawn from the lake and a few city wells. As industrialization and the increased size and population of the city came, it was necessary to think of a new clean water source. The water tower has been still supplying houses and tenement houses since these days and Chelmza is using it even today.

Elementary and secondary school complex. In Chelmza, education started way back in the medieval parish school. However, mass education in the city began in the 19th century. Universal primary education was extremely important in West Prussia. In smaller towns and villages, unicameral schools with the teacher's flat were built. Larger cities were presented with a larger multi-class buildings. Educational

starczania zdrowej wody do picia. Od strony północno-wschodniej odkryto podziemne jeziora, z których woda zaczęła płynąć wodociągami do wieży. Ta zaczęła wtłaczać ją do kranów budowanych jednocześnie domów i kamienic. Z tej wody, z tych urządzeń oraz z wieży Chelmza korzysta do dziś.

Kolejnym przystankiem na trasie jest **zespół szkół podstawowych i średnich**. Początki szkolnictwa w Chelmży sięgają średniowiecznej szkoły parafialnej. Jednak masowa edukacja rozpoczęła się w mieście dopiero wraz z wiekiem XIX. Szkolnictwo powszechne było w Prusach Zachodnich bardzo ważne. W niewielkich miejscowościach i na wsiach powstawały niewielkie szkoły jednoizbowe łączone z mieszkaniem nauczyciela, w mniejszych lub większych miastach budowano

Route #1 Wednesday

architecture in Chelmza is a part of the complex which was further developed throughout decades. In addition to high schools and secondary schools, Catholic and Evangelic schools were functioning, for both boys and girls. A neo-gothic, multi-storey primary school no. 2

located on the Hallera Street was built in 1898 and is the most impressive one.

Town Hall is the last building in our first journey. The building itself was constructed on a place where city's tenement houses

okazalsze, wieloklasowe budynki. Te w Chełmży należą do prawdziwego kompleksu edukacyjnego, który był przez dziesięciolecia rozbudowywany. Funkcjonowały tu szkoły wyznaniowe ewangelicka i katolicka, te dla chłopców i dla dziewcząt,

licea i gimnazja. Jego wizytówką jest neogotycki wielopiętrowy budynek Szkoły Podstawowej nr 2 przy dzisiejszej ulicy Hallera wzniesiony w 1898 roku.

were located. The free space on its right may indicate that further development was considered at the time. There is no information about the first town hall's whereabouts. Plot on which the northern frontage of city square is located is suspected to be the place. Interestingly enough, city's council and the mayor were meeting in a private tenement house for a certain period of time. The contemporary neo-gothic building located at the Hallera Street was constructed throughout 1897-1900 on a plot stretched out between

Ratusz to ostatni budynek leżący na trasie naszej pierwszej wycieczki. Budynek powstał w miejscu, w którym niegdyś znajdowały się mieszczkańskie kamienice. Wolna działka po jego prawej stronie świadczy o tym, że myślano o jego rozbudowie. Nie wiadomo, gdzie mieścił się pierwszy ratusz. Być może na dzisiejszej parceli, która zajmuje północną pierzeję rynku. Wiadomo, że przez pewien czas Rada Miasta i burmistrz spotykali się w prywatnej kamienicy. Obecny budynek neogotyckiego ratusza przy dzisiejszej ulicy Hallera powstał w latach 1897–1900 na

Route #1 Wednesday

Szewska Street and Bednarski Market. On the outside, it looks similar to a small medieval castle. Only a part of its interior design survived and was much more stylish 100 years ago but not as modern. The boardroom where the City Council with the mayor at the forefront of it are performing a civil service is decorated with a painting of Grandmaster's Siegfried von Feuchtwangen arrival to Chelmza.

These were only some of the buildings constructed at the turn of the XIX and XX century. Besides, there are a lot of buildings in the city which used to be hotels, restaurants, cafes and small industrial plants. In order to discover them, it is necessary to dive into the rich collection of literature which can be easily accessed via city's library located at the city square – Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna (County

parceli rozciągniętej między ulicami Szewską a Rynkiem Bednarskim. Swym kształtem przypomina niewielki rycerski zamek. Wewnątrz zachowała się tylko część jego dawnego wystroju, który przed stu laty był bardziej stylowy i nie tak nowoczesny jak współczesny. Salę posiedzeń Rady Miasta, w której służbę publiczną pełni grono radnych z burmistrzem na czele, zdobił niegdyś obraz przedstawiający przybycie wielkiego mistrza krzyżackiego Siegfrieda von Feuchtwangena do Chełmży.

Pokazaliśmy tylko kilka zabytkowych budynków powstałych na przełomie XIX i XX wieku. Trzeba pamiętać, że w mieście znajduje się mnóstwo obiektów, które były kiedyś hotelami, restauracjami, kawiarniami i małymi zakładami przemysłowymi. By je poznać, należy zagłębić się w bogatą literaturę przedmiotu, którą bez trudu odnaj-

and City Public Library). What used to be an Evangelic rectory is now a local center of reading and an institution which attributes to the development of local culture.

Now let's change our path "from profane to sacrum"

The "sacred" path does not get less interesting at all. The best starting point is the oldest "treasure" of not only Chelmza but the entire region, the former cathedral under the vocation of the Holy Trinity in Chelmza. It is the spiritual hear of the old Chelminska Diocese, established in the 1243. The city was a private property of local bishops until the XIX century and there weren't many

dziemy w Powiatowej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Juliana Prejsa, leżącej przy chełmżyńskim rynku. To dawna plebania ewangelicka, dziś lokalne centrum czytelnictwa i instytucja dbająca o rozwój lokalnej kultury.

Po trasie „świeckiej” czas na szlak sakralny

Szlak sakralny jest równie ciekawy. Wypada zacząć jego przemierzanie od najstarszego skarbu Chełmży i całego regionu, czyli od dawnej katedry pw. św. Trójcy w Chełmży. To duchowe centrum dawnej diecezji chełmińskiej, założonej w 1243 roku. Miasto, którego sercem w średniowieczu była katedra fundowana przez biskupa Heidenryka

changes. The cathedral was funded by bishop Heidenryk and his successors. It quickly became the heart of the medieval city. The temple was overlooking straw roofs of households, and wooden (at least partially) streets. People were coming to a variety of ceremonies; however, more often they were visiting their parish St. Nicholas' Church. Bishops, Teutonic knights, canons, and honored nobility were placed in the underground crypts while townsmen and townswomen were buried under the St Nicholas' church. When partitions came, Cathedral was moved to Pelplin, the former Cathedral in

Chelmsza was changed into a parish church. St. Nicholas' church was sold to local Evangelics (members of the

i jego następców, pozostało do XIX wieku własnością biskupów chełmińskich i niewiele się zmieniało. Katedra

górowała nad słomianymi dachami domostw, wykładanymi, przynajmniej częściowo, drewnem ulicami. Mieszkańcy przychodzili do niej na różne uroczystości, ale najczęściej uczęszczali do swego parafialnego kościoła pw. św. Mikołaja. O ile biskupów, rycerzy krzyżackich, kanoników i zasłużoną szlachtę składano w podziemnych kryptach katedry, o tyle ciała mieszczan powierzano podziemiom kościoła św. Mikołaja. Wraz z zaborami stolicę diecezji przeniesiono do Pelplina, byłą katedrę w Chełmży przeznaczono na kościół parafialny, a kościół św. Mikołaja sprzedano miejscowym ewangelikom, członkom Kościoła Ewangelicko-

Prussian Union of Churches). They also erected an Evangelic rectory (contemporary library) and a nursing home for the elderly. At the turn of the XVIII and XIX century, Jewish people also came to the city. On the Hallera Street there is a complex of buildings and a neo-gothic synagogue built by them. Jewish merchants contributed a lot to the local culture by funding e.g. the painting used to decorate the Town Hall. They owned smaller and bigger businesses in the city. After the Great War, people involved with German culture started to emigrate to Germany. Their lost loved ones were buried on their own cemetery located on the contemporary 3rd Maja Street; the cemetery was devastated after the war

-Unijnego, którzy wybudowali ewangelicką plebanię (dziś to wspomniana wyżej biblioteka) i dom opieki nad osobami starszymi.

Na przełomie XVIII i XIX wieku pojawili się też wyznawcy religii mojżeszowej, którzy przy ulicy Hallera wzniesli zespół budynków z neogotycką synagogą. Żydowscy kupcy wiele wnieśli do kultury Chełmży, fundując między innymi obraz przeznaczony do wystroju ratusza. Prowadzili w mieście większe lub mniejsze interesy. Po I wojnie światowej, związani z kulturą niemiecką, zaczęli emigrować do Niemiec. Swych zmarłych chowali na własnym cmentarzu wyznaniowym, znajdującym się przy dzisiejszej ulicy 3 Maja, który po

finished. Tombstones were reused in construction. After the Second World War Evangelic cemetery on the Mickiewicz Street was also vandalized which had a small chapel in the middle of it. Matzewahs were repurposed for other gravestones, statues and commemorative plaques. Today there are 2 Catholic cemeteries in Chelmza established beyond the city in the XIX century and in the beginning of the XX century. Both of them are located on the Chelminska Street and filled with multi-generation

plagues. Today there are 2 Catholic cemeteries in Chelmza established beyond the city in the XIX century and in the beginning of the XX century. Both of them are located on the Chelminska Street and filled with multi-generation

II wojnie światowej zdewastowano, a macewy wykorzystano do celów budowlanych. Po II wojnie światowej zniszczeniu uległ również leżący przy ulicy Mickiewicza cmentarz ewangelicki, którego centrum zdołała niewielka kaplica grzebalna.

Płyty nagrobne wykorzystywano do wykonania innych nagrobków, pomników i tablic pamiątkowych. Na terenie Chelmy znajdują się dwa cmentarze katolickie, założone w XIX i na początku XX wieku poza obrębem miasta. Dziś są ulokowane przy ulicy Chełmińskiej.

gravestones of: citizens of Chelmza, victims of Gerhard Rossbach's Selbstschutz crimes, headstones of heroes and people murdered in the Second World War, and those who survived Russian gulags. Additionally, there are two ancestral chapels of Kalksteins and Zawiszas from Warszewice. There is also a statue of those who gave their lives for freedom in Bydgoszcz's torture chambers and concentration camps.

Można odnaleźć na nich nagrobki kilku pokoleń mieszkańców Chełmży, pierwszowojennych ofiar działań Selbstschutzu Gerharda Rossbacha, nagrobki bohaterów i pomordowanych w czasie II wojny światowej, tych, którzy wrócili z radzieckich łagrów, kaplice rodowe Kalksteinów i Zawiszów z Warszewic. Jest też pomnik osób, które oddały życie za wolność w katowniach Bydgoszczy i w obozach koncentracyjnych.

The Holy Trinity church

The Holy Trinity church was supposed to replace (according to a tale) the dismantled monastery of the unknown "black brothers" (Benedictines). The construction of the church began in 1251 when a Dominican from Lipsk (Lepzig), Heindenreich became the bishop and chose Culmsee to be his headquarters. The church was being constructed for almost a hundred years. Donations which allowed to furnish the interior marked the progress. The detailed information about said donations was written down in the following decades. Near

23

1350, a two-tower, three-nave basilica with additional towers at presbytery was finished. Chapter building

Kościół św. Trójcy

Katedra św. Trójcy to budowla, która miała według legendy stanąć na miejscu

rozebranego klasztoru nieznanymi bliżej „czarnymi braci” (benedyktynów). Kościół zaczęto wznosić po 1251 roku, kiedy to Heidenryk, dominikanin z Lipska mianowany biskupem chełmińskim, obrał sobie za siedzibę Culmsee. Kościół wznoszono około 100 lat, a informacje o postępie prac przynosiły nam fundacje poszczególnych elementów wyposażenia wnętrza (na przykład o ustawieniu ołtarza pod wieżą zachodnią). Około 1350 roku ukończono dwuwieżową trójnawową bazylikę z dodatkowymi wieżami przy prezbiterium. Od południowej strony świątynia była połączona z budynkiem kapituły z wydzieloną biblioteką.

with dedicated library were added to its southern wall. The cathedral was used to bury bishops, local clergy, Teutonic knights from nearby castles, three Prussian country masters and the grandmaster Siegfried von Feuchtwangen. Shortly after, the two-tower front changed into the contemporary one with a baroque tower erected at the initiative of bishop Opaliński. The interior changed from gothic to renaissance, and then to baroque which survived the modern times almost without a scratch. The visitor's

Katedra była miejscem pochówku biskupów, lokalnego duchowieństwa oraz braci Krzyżaków z okolicznych zamków, trzech mistrzów krajowych i wielkiego mistrza Siegfrieda von Feuchtwangena. W nieznanym bliżej czasie dwuwieżowa fasada zmieniła się w tą współczesną, z barokową wieżą wzniesioną z inicjatywy biskupa Opalińskiego. Wyposażenie zmieniało się z gotyckiego na renesansowe, a potem na barokowe, które dziś jest w kościele najlepiej zachowane. Uwagę zwraca fragment płyty nagrobnej wspomnianego

Route #1 Wednesday

attention is grabbed by a piece of the tombstone of Siegfried von Feuchtwangen, a renaissance tombstone of Piotr Kostka, a baroque main altar and painting *Adoration of Magi* by Luca Giordano (moved from St. Nicholas church). The Holy Trinity church went through a lot – a fire in 1422 started by Polish army, and a second fire caused by lightning in 1950.

St. Nicholas church

St. Nicholas church is a brick, gothic temple which is open for special occasion. It used to be a parish church for the citizens of Chelmza. In the interior, there are tombstones which commemorate the local nobility. In medieval times, it was overlooking the straw roofs of the city using a two-storey tower. The church had a main altar and side altars which

wielkiego mistrza krzyżackiego, renesansowy nagrobek biskupa Piotra Kostki, barokowy ołtarz główny oraz przeniesiony z kościoła św. Mikołaja obraz „Pokłon Trzech Króli” Luki Giordano. Kościół przetrwał kilka kataklyzmów, w tym spalenie, przynajmniej częściowe, w 1422 roku przez wojska polskie oraz pożar wywołany uderzeniem pioruna w 1950 roku.

Kościół św. Mikołaja

Kościół św. Mikołaja to murowana gotycka świątynia otwierająca swe podwoje na specjalne okazje. Niegdyś pełniła funkcję chełmżyńskiego kościoła parafialnego. W jej wnętrzu możemy zobaczyć też płyty nagrobne upamiętniające okoliczną szlachtę. W średniowieczu ten bazylikowy budynek górował nad słomianymi dachami miasta dwukondygnacyjną wieżą. Kościół wyposażony był w ołtarz główny i ołtarze boczne, które nie-

unfortunately did not survive until the present day. What did survive is a magnificent 1612 mannerist altar located in the presbytery which was funded by a mayor with a surname "Żuława". The mannerist altar stayed in place while the church was taken over by Chelmza's Evangelics. They even enlarged the building by adding one more storey to the tower and adding a transept which was dedicated to wooden balconies. The church was decorated with *Adoration of Magi* by Luca Giordano transported by train (by what?) from a museum in

stety się nie zachowały. Mimo to prezbiterium zdobi przepiękny manierystyczny ołtarz z około 1612 roku fundacji mało znanego burmistrza o nazwisku Żuława. Ołtarz ten pozostał na wyposażeniu świątyni po przejściu jej przez chetmżyńskich ewangelików.

Nowi gospodarze powiększyli budynek, dodając jedną kondygnację wieży oraz wznosząc nawę poprzeczną, w której zbudowali drewniane balkony zwane emporami. Kościół ozdobił obraz „Pokłon Trzech Króli” Łuki Giordano, przywieziony koleją (sic!) z berlińskiego muzeum, oraz

Berlin in addition to a new organ loft. A part of the original interior (including baroque side altars) survived until the present day.

St. George church

St. George church is a small, single-nave, Franciscan church with a tower overlooking the main entrance. It used to be outside of the city and inside a cemetery which has been nicknamed "the old one".

28

In the said church, the Franciscans who lived in the residential convention attached to the church used to pray. Next to the monastery, there was a leprosarium (a place where lepers were being cured) which was changed into a shel-

nowy prospekt organowy. Część dawnego wyposażenia, w tym barokowe ołtarze boczne, uświetnia kościół do dziś.

Kościół św. Jerzego

Kościół św. Jerzego to niewielka, jednonawowa świątynia franciszkańska z wieżą nad wejściem głównym, znajdująca się niegdyś poza terenem miasta. Leżała ona na terenie dzisiejszego cmentarza, zwanego potocznie starym. W kościele tym modlili się franciszkanie, którzy mieszkali w budynku konwentu dobudowanym do świątyni. Przy klasztorze znajdowało się leprozorium, czyli miejsce leczenia ludzi chorych na trąd, a gdy ten wygaś w Europie, zmieniono je w przytułek dla biednych i bezdomnych. To tu miała przychodzić

ter for homeless and poor once the disease disappeared from Europe. This is where Jutta von Sangershausen, a relative of the grandmaster Annon was supposed come and comfort people spiritually. She became blessed and was buried underneath the cathedral. St. George church's interior was decorated with a small altar, benches, a crucifix and paintings. Unfortunately, the monastery had been terminated by the Prussian invader, convention fell apart and the church was taken over by Chelmza Evangelics at the beginning of the XIX century. Finally, a fire in June 1827 destroyed the building completely. Its walls were dismantled and stone was used for other projects.

z pomocą i duchową pociechą Juta von Sangershausen, krewna wielkiego mistrza Annona, która stała się błogosławioną Kościoła i którą pochowano w chełmżyńskiej katedrze. Wnętrze kościoła św. Jerzego zdobiły: niewielki ołtarz, ławy, krucyfiksy i pobożne obrazy. Niestety klasztor został zlikwidowany przez pruskiego zaborcę, konwent się rozpadł, a na początku XIX wieku świątynię przejęli chełmżyńscy ewangelicy. Jej byt zakończył pożar, który wybuchł w czerwcu 1827 roku. Mury rozebrano, a kamienie z nich pochodzące przydały się do innych celów.

Synagogue

Synagogue in Chelmza existed only for a couple of decades. It was erected near the end of the XIX century and taken apart by the Nazi invader in 1939. The synagogue was a part of the plot which belonged to a Jewish community, which had its service performed there. In the synagogue's interior, there was a bimah, Torah ark, cast iron furnaces which warmed the place and the galleries for women. The building had two auxiliary rooms and a neo-gothic main hall. The style of the main hall proudly declared loyalty to the German nation.

Synagoga

Synagoga w Chełmży istniała zaledwie kilkadziesiąt lat. Powstała pod koniec XIX wieku, a rozebrana została przez hitlerowskiego okupanta w 1939 roku. Była częścią parceli należącej do gminy żydowskiej, której członkowie uczęszczali do niej na swe nabożeństwa. We wnętrzu znajdowały się: bima, wnęka na Torę – Aaron Ha Kodesz, żeliwne piece do ogrzewania wnętrza oraz wewnętrzne empory – balkony dla kobiet. Budynek składający się z dwóch pomieszczeń pomocniczych i sali głównej wzniesiono w stylu niemieckiego neogotyku, chcąc w ten sposób zmanifestować wierność niemieckiemu państwu.

Baptist house of prayer

Baptist house of prayer is one of the least known sights in Chelmza. It is located on the Mickiewicza Street and has been changed into a restaurant. The house used to belong to a Baptist Church which functioned in the prewar Pomeranian Voivodeship. Baptist houses of prayers could be located in Torun, Bydgoszcz, Wąbrzeźno, Książki. Baptists in Chelmza built a high hall with a wooden gallery inside, communion table and a small pulpit (nowadays in the cloakroom). It is possible that their singing was accompanied by a music produced by a small instrument e.g. harmonium. After the war, Baptists left Chelmza and the building was taken over by the Polish state and sold to a Catholic parish. Finally, the house of prayer was bought by a private investor and that is how a house of prayer became a restaurant.

Dom modlitwy chrześcijan baptystów

Mało znanym zabytkiem jest dom modlitwy przy ulicy Mickiewicza (obecnie jest w nim restauracja). Jest to baptystyczny dom modlitwy wspólnoty Kościoła Chrześcijan Baptystów, która funkcjonowała w przedwojennym województwie pomorskim. Baptyści swoje domy modlitwy posiadali m.in. w Toruniu, Bydgoszczy, Wąbrzeźnie i Książkach. W Chełmży zbudowali wysoką salę z drewnianą emporą wewnętrzną, stołem komunijnym oraz niewielką amboną (dziś ustawioną w szatni). Być może ich śpiewom towarzyszyła muzyka płynąca z niewielkiego instrumentu, na przykład z fisharmonii. Po wojnie, gdy baptyści wyjechali z Chełmży, budynek zarekwirowało państwo polskie i odsprzedało parafii katolickiej. Ta urządziła w nim Dom św. Józefa, który służył jako miejsce spotkań religijnych. Ostatecznie budynek sprzedano w ręce inwestora prywatnego.

Zdjęcia / Photos

1. Pałac w Brachnówku. Siedziba LGD „Ziemia Gotyku” / The manor in Brachnowko. The Headquarters of LAG „Ziemia Gotyku”
2. Widok na katedrę / View of the cathedral
3. Relikty średniowiecznej bramy / The remains of the medieval gate
4. Dworzec kolejowy z początku XX w. / Train station from the beginning of the 20th century
5. Dworzec kolejowy dziś / Train station nowadays
6. Cukrownia w dwudziestoleciu międzywojennym / Sugar factory during inter-war period of 20 years
7. Cukrownia dziś. Zmieniona i rozbudowana / Sugar factory now, changed and expanded
8. Cesarska poczta na pocztówce z pocz. XX w. / The imperial post office on a postcard from the beginning of the 20th century
9. Teraz to budynek Poczty Polskiej / Now Poczta Polska
10. Wieża ciśnień z pocz. XX w. / Water tower at the beginning of the 20th century
11. Wieża ciśnień. Dziś także do zwiedzania przez turystów / Water tower still being visited by tourists
12. Budynek szkolny z 1898 r. / School building from 1898
13. Szkoła Podstawowa nr 2 dziś / Primary School No. 2
14. Ratusz miejski wzniesiony w stylu neogotyckim / Neo-gothic Town Hall
15. Siedziba władz miejskich dziś / The headquarters of the local authorities today
16. Biskup Heidenryk. Dzieło Jacka Sobolewskiego / Bishop Heidenric by Jacek Sobolewski
17. Rynek w Chełmży na początku XX w. / Chelmza City Square at the beginning of the XX century
18. Tablica upamiętniająca społeczność żydowską w Chełmży / Commemorative plaque dedicated to former jewish community in Chelmza
19. Miejsce dawnego cmentarza żydowskiego / The place where the old jewish graveyard used to be
20. Tablica upamiętniająca mieszkańców Chełmży wyznania ewangelickiego / Commemorative plaque dedicated to Evangelic Chelmza citizens
21. Kaplica grobowa Kalksteinów / Kalkstein's shrine
22. Kaplica grobowa Artura Zawiszy Czarnego z Warszewic / The Shrine of Alfred Zawisza Czarny of Warszewice
23. U podnóża katedry / At the bottom of the Cathedral
24. Wnętrze konkatedry św. Trójcy w Chełmży / The interior of Holy Trinity Co-cathedral in Chelmza
25. Renesansowy nagrobek biskupa Piotra Kostki w prezbiterium kościoła / Renaissance tombstone of Piotr Kostka located in the presbytery of the church
26. Widok na kościół św. Mikołaja. Na pierwszym planie kąpielowe łaźienki / The view of the St. Nicholas church with baths at the front
27. Kościół św. Mikołaja dziś / St. Nicholas church today
28. Bł. Juta. Dzieło Ignacego Zeleka / Blessed Jute by Ignacy Zelek
29. Pomnik Polaków pomordowanych w czasie II wojny światowej / Statue dedicated to Poles murdered during World War II